

Celâleddin Mengüberdi Zamanında Hârizmşahların İdari ve Mali Gerileyişi

Administrative and Financial Decline of the Khârizmshâhs in the Time of Jalâl al-Dîn Mengüberdi

Abdullah BURGU *

Öz

Dönemin kroniklerinin verdiği bilgiler ve klasik anlayışa göre Hârizmşahlar Devleti özellikle Moğollarla yapmış oldukları mücadeleler neticesinde yıpranmışlardır. Nihayetinde de Anadolu'ya kadar gelerek 627/1230 yılında Türkiye Selçukluları ile Yassıçemen önlerinde karşılaşmışlar ve bir daha toparlanma şansını yitirmişlerdir. Hâlbuki Hârizmşahları çöküşe sürükleyen esas sebeplerin başında bürokratik geleneğin zayıflaması ve mali sistemin bozulması gelmekteydi. Nitekim Hârizmşahların Orta Çağın en önemli ve hareketli kavşak noktasında kurulup, ticari ve zirai mali imkânlarla sahip bir devlet oldukları bilinmektedir. Söz konusu imkânların yitirilmesi ve idari sistemin suistimallerle yıpratılması neticesinde güçlerini kaybetmeye başlamışlardır. Diğer yandan Celâleddin Hârizmşah'ın etrafında ilişki ağlarını yönlendirebilecek bir nüfuza sahip devlet adamları ve emirler yer almışlardır. Yıkılışa giden süreçte devlet adamlarının hırs ve iç çekişmelerini bulmak mümkündür. Bu çalışma Hârizmşahlar Devletinin son dönemlerinde vezaret, mali dîvânlar ve kâtiplerin sebep olduğu idari krizleri ve mali sistemin bozulmasından dolayı yaşanan aksaklıkları incelemeyi amaçlamaktadır. Nitekim Hârizmşahları içeren günümüz çalışmalarında idari ve mali gerileyiş süreci neredeyse hiç ele alınmamıştır. Hatta İbrahim Kafesoğlu, Hârizmşahlar üzerine hazırladığı monografisinde bu durumun ihmal edildiğini itiraf etmektedir. Araştırmada çağdaş müelliflerin verdiği bilgiler doküman analizi metoduyla yorumlanacak, özellikle Celâleddin Hârizmşah'ın etrafında şekillenen yıkılış süreci prosopografik tahlile tabi tutulacaktır. Gerektiğinde modern araştırmaların konuyla ilgili kısmi değerlendirmelerine de başvurulacaktır.

* Dr. Öğr. Üyesi Selçuk Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
aburgu@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9057-0688
Konya / TÜRKİYE

* Assist. Prof. Dr. Selçuk
University Faculty of Letters
Department of History
aburgu@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9057-0688
Konya / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Harezmşahlar, Celâleddin Hârizmşah, Yassıçemen, Vezir, Kâtip.

Abstract

According to the classical understanding and the information of the chronicles of that time, the state of Khârizmshâhs was worn out mainly by the battles with the Mongols. Finally, they came to Anatolia and met the Seljuks of Turkey before Yassıçemen in 627/1230 and lost their chance to recover. However, the main reasons for the collapse of the Khârizmshâhs were the weakening of the bureaucratic tradition and the deterioration of the financial system. It is known that the Khârizmshâhs were a state located at one of the most important and active junctions of the Middle Ages and had financial opportunities for trade and agriculture. Due to the loss of these opportunities and the deterioration of the administrative system with abuses, they began to lose their power. On the other hand, there were statesmen and emirs around Jalâl al-Dîn Khârizmshâh who had

Başvuru/Submitted: 16/05/2023

Kabul/Accepted: 02/01/2022

the power to direct the networks of relations. The greed and internal conflicts of the statesmen can be found in the process that led to the collapse. The purpose of this article is to examine the administrative crises caused by the vizierate, the financial councils and the scribes, and the disruptions caused by the deterioration of the financial system in the last periods of the Khārizmshāhs state. In fact, the administrative and financial regression process has almost never been discussed in contemporary studies on the Khārizmshāhs. İbrahim Kafesoğlu even admits that this situation was neglected in his monograph on the Khārizmshāhs. In the study, the information provided by contemporary authors is interpreted using the method of document analysis, and in particular, the process of decay shaped around Jalāl al-Dīn Khārizmshāh is subjected to prosopographic analysis. If necessary, partial evaluations of modern research on the subject are also consulted.

Keywords:

Khārizmshāhs, Jalāl al-Dīn Khārizmshāh, Yassıçemen, Vizier, Scribe.

Makale Bilgileri

Atıf: Burgu, A. (2024). Celâleddin Mengüberdi Zamanında Hârizmşahların İdari ve Mali Gerileyişi. *Selçuk Türkiyat*, (61): 69-85.
Doi: 10.21563/sutad.1297973

Etik Kurul Kararı: Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Citation: Burgu, A. (2024). Celâleddin Mengüberdi Zamanında Hârizmşahların İdari ve Mali Gerileyişi. *Selçuk Türkiyat*, (61): 69-85.
Doi: 10.21563/sutad.1297973

Ethics Committee Approval: It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Celâleddin Hârizmşah'ın devletin idaresini ele aldığı zamanlarda Hârizmşahlar ülkesinin büyük bir kısmı Moğol istilasına uğramış, sabık Hârizmşah¹ sultanları tarafından tesis edilen siyasi birlik dağılmıştı. Buna bağlı ekonomik ve sosyal istikrarsızlığın olumsuz sonuçları iktidar boşluğundan dolayı bütün ülkede hissedilir bir şekilde idari yapı ve mali sistemde yaşanmıştı. Celâleddin Hârizmşah'ın 617/1220 yılında devletin başına geçmesiyle hızlı bir toparlama sürecine girilmiş, yeni sultanın yaptığı atamalar ve çevresine verdiği güven neticesinde eski devlet adamları ve beyler onun etrafında yeni bir canlanma dönemi başlatmışlardı. Celâleddin Hârizmşah'ın 629/1231 senesine kadar sürecek olan saltanatının ilk beş senesi bir anlamda siyasi, idari ve mali toparlanma sürecine ayrılmış, son saltanat yılları tekrardan yıkıcı bir mahiyette iç ve dış meselelerin gölgesinde geçmiştir.

Celâleddin Hârizmşah'ın hanedan üyeleri ve Moğollara karşı vermiş olduğu mücadelelerle yeniden ve büyük bir gayretle toparladığı Hârizmşahlar Devleti, iç isyanlar, suistimaller ve devlet adamları arasındaki muhteris rekabetlerden dolayı ciddi bir gerileyişle yüz yüze kalmaktan kurtulamamıştır. Dönemin en önemli vekayinâmesini kaleme alan ve Celâleddin Hârizmşah'ın maiyetinde uzun yıllar görev yaptığından dolayı birçok hadiseye detaylarıyla vakıf konumundaki Muhammed b. Ahmed Nesevî (ö. 647/1249-50) Hârizmşahların çöküşünü canlı bir şekilde tasvir etmiştir. Tabakât/biyografi türündeki eserinde, Celâleddin Hârizmşah'ın mücadeleleri ve zaferlerinin etrafındaki devlet adamları tarafından nasıl itibarsızlaştırıldığını mufassal bir biçimde kaydetmiştir. Dolayısıyla mezkûr müellifin ve ondan sonra gelen muahhar tarihçilerin kayıtlarından idari ve mali bozulmanın ana sebeplerini ortaya çıkarmak mümkündür.

Bu makalenin hipotezi, Hârizmşahların yıkılışıyla ilgili genel kabulün aksine mali-idari bozuklukların daha etkili bir unsur olduğu iddiasını taşımaktadır. Hârizmşahların esas çöküş süreçleri ve tarihten silinme nedenleri, Moğollar veya Türkiye Selçuklu-Eyyübî ittifakına karşı yaptıkları savaşlar olmayıp, idari yapının bozulması ve mali yönetimdeki aksamalardır. İç bünyenin zayıflamasıyla ve siyasi dengenin yitilmesiyle, Celâleddin Hârizmşah'ın büyük meydan savaşlarında dahi başarısızlıkla sonuçlanan bir çıkmaza girildiği görülecektir.

1. Hârizmşahların İdari Yapısı ve Mali Kaynakları

Hârizmşahlar diğer Türk-İslam devletlerinde görülen teşkilat yapısına ve idari makamlara sahiptirler. Hükümdarın hemen altında tam bir yetkiyle (vezâret-i tevfi) vezirler bulunmakta; bürokrasi divânlar aracılığıyla işlemekteydi. İdari mekanizma içerisinde maliye, yazışma (resail ve inşâ) ve askeri divânlardan sorumlu kâtipler çalışmaktaydılar. Ordu kumandanlarının yanı sıra hanedan üyelerinin oluşturduğu beyler, kendi birlikleriyle savaş ve seferleri yönetmekteydiler. Saray içerisinde ise protokollerden ve kabullerden sorumlu hâcibler görev almaktaydılar. İktisadî

¹ Hârizmşah kavramı erken İslâmî dönemde fetihler sonucunda bölgenin idarecilerine verilmiş bir unvandı. Hatta Belâzürî (ö. 279/892-93), Hârizm hükümdarını "Hârizm Meliki" (ملك خازم) adıyla anmıştır (Belâzürî, 1988, s. 406; Özbayraktar, 2023, s. 1065-1066).

faaliyetlerin yürütülmesinde vezir ve maliyeden sorumlu kâtiplerin yanı sıra özellikle Harezm ve Irak gibi büyük eyaletlerde amiller görevlendirilmişti. Tabi beylerin ve diğer mahalli hanedanların yıllık belirlenen vergilerinin toplanılması amacıyla vergi memurlarının görevlendirildiği de bilinmektedir. Nitekim Nesevî, kendisinin bu tür görevlerle birçok şehir ve kaleye gittiğini yazmıştır. Diğer yandan eyalet vezirliği adıyla bilinen idareciler, yetki ve mahiyeti bilinmemekle birlikte Irak, Horasan, Harezm ve Azerbaycan gibi eyaletlerde söz sahibi olmuşlardır (Gürbüz, 2005, s. 189). Fakat bu vezirlerin esas faaliyetlerini aşağıda belirtileceği üzere siyasi olaylara müdahalelerinde görmek mümkündür.

Hârizmşahlar Devleti'nde mali sistemin dinamiklerinde ise Orta Çağ'ın tipik iktisadî yapısına benzer faaliyetlerle karşılaşmaktadır. Buna göre, ziraat ve ticaret potansiyelleriyle oldukça bereketli ve mamur şehirlere sahip olan (Gürbüz, 2005, s. 201) Hârizmşahların gelir kaynakları savaşlarda ele geçirilen ganimet, tabi beylerden alınan vergiler, ticaret gelirleri ve ziraat vergilerinden müteşekkildi (Nesevî, 2021, s. 44; Korykoslu Hayton, 2015, s. 36). Bununla birlikte Sultan Muhammed b. Tekiş zamanından beri emirlere ve komutanlara çeşitli bölgeler genellikle gelirlerin üçte birinin devlet hazinesine gönderilmesi şartıyla mukataa yani iкта olarak tevcih edilmekteydi. Nitekim Sultan Muhammed b. Tekiş (ö. 617/1220), Bağdat üzerine yürüdüğünde şehri mukataalara ayırmış ve bunları kime vereceğine kadar belirlemiştir (Nesevî, 2021, s. 41-42). Bu nedenle Tekiş b. İl-Arslan'dan (ö. 596/1200) Sultan Muhammed b. Tekiş'e çok sayıda mal ve hazine intikal etmiş, böylece Hârizmşah hazinesi zenginleşmişti. Neredeyse bütün Türkistan'a hâkim olup, Hindistan içlerine kadar ilerleyen ve ülkesini müreffeh bir hale getiren Sultan Muhammed b. Tekiş'in ünü o kadar artmıştı ki kendisine "*İskender-i Sâni*" elkabı verilmişti (Cüveynî, 2013, s. 302; Kazvinî, 2018, s. 394; Şebânkâreî, 2021, s. 108-109, 110).

Hârizmşahların son kudretli sultanı Celâleddin Hârizmşah zamanında da (617-1220/629-1231) yaklaşık on yıl boyunca bu uygulamalar ve mali politikalar devam etmiş, hatta Alamut İsmâîlilerinden de yıllık muayyen bir miktar vergi alınmıştır. Nitekim Alamut'tan senelik 100.00 dinar gönderilmesine dair anlaşmanın yapıldığı kayıtlarda görülmektedir (Nesevî, 2021, s. 205). Özellikle Ahlat'ın ele geçirilmesiyle birlikte çok sayıda ganimet alınmış ve bunlar Celâleddin Hârizmşah'ın hazinesini doldurmuştur (Cüveynî, 2013, s. 375-376). Ziraatla ilgili yeni adımlar atılmış, özellikle verimi yükseltmek maksadıyla Azerbaycan'da Şarkî, Fahrî ve Nizamî adlarının verildiği yeni sulama kanalları dahi açılmıştır (Nesevî, 2021, s. 168-169).

Hârizmşahları, diğer Türk-İslâm devletlerinden ayıran önemli özellik arasında değerli madenler ve taşların daha yoğun bir biçimde kullanılmış olması gelmekteydi. Hârizmşahlar için her zaman değerli taşlar önemli bir nesne olarak merkezi hazinenin en ciddi gelir kaynakları arasında yer almıştır. Sultan Muhammed b. Tekiş, Cengiz Han'ın (ö. 624/1227) yakın adamlarından Keşlu Han'ın Hitay Hanı Kur Han'ı Kaşgar yakınlarında bozguna uğratması üzerine gönderdiği elçi vasıtasıyla ondan ele geçirdiği değerli eşyaları şu şekilde istemiştir: "*...suretle hazinesinde bulunan bütün kıymetli taşları ve değerli şeyleri bana gönderecek*" (Nesevî, 2021, s. 30). Nitekim Celâleddin Hârizmşah zamanında yakut, inci ve Bedehşân lalı gibi değerli taşların hazinede

muhafazasına ve ileri gelen devlet adamlarının kişisel hazinelerinde bulunuyor olmasına dair kayıtlar, verilen önemi göstermektedir.

Ayrıca merkezi hazinenin gelirlerini oluşturan kalemler içinde, bazı durumlarda cezalandırma yöntemiyle devlet adamlarına müsadere uygulandığına dair malumatlara da rastlanılmaktadır. Mesela 625/1227-28'de Gürcistan üzerine bir kez daha sefere çıkan Celâleddin Hârizmşah, muhtelif Gürcü hükümdarlarının ittifakına karşı devlet adamlarının görüşünü sormuştu. Asker sayılarının az olduğunu belirten veziri Şerefülmülk'e hiddetlenmişti. Vezir ise kendini affettirebilmek maksadıyla 50.000 dinar vermek zorunda kalmıştı (Cüveynî, 2013, s. 368). Ayrıca 626/1228 yılında Tebriz'i kendine başkent yapan Celâleddin Hârizmşah, aynı sefer esnasında Tebriz veziri Nizameddin ve ağabeyi Şemseddin Tuğrai'nin isyan ettiğini öğrenmişti. Hemen başkentine dönen Celâleddin Hârizmşah, Nizameddin'i katlettirip, Şemseddin'e ise 100.000 dinar para cezası vermiştir. Ancak bir müddet sonra işin aslının Vezir Şerefülmülk ve adamlarının bir iftirası olduğu anlaşılmıştır. Müsadere parasının ise ancak 30.000 dinarı devlet hazinesine intikal etmiştir (Nesevî, 2021, s. 114; Taneri, 1993, s. 61). Ayrıca müsadere uygulanan bir olay daha yaşanmış, Irak'ta vezâret görevini yürüten Şerefüddin Aliyyü't-Tefrişî, hakkındaki halk tarafından Celâleddin Hârizmşah'a yapılan şikâyetleri affettirmek maksadıyla hazineye 100.000 dinar vermiştir (Nesevî, 2021, s. 129).

Devlet adamlarının ve diğer idarecilerin takdim ettiği hediyeler de merkezi hazinenin bir gelir kaynağı olarak yerini almıştır. Celâleddin Hârizmşah, İsfahan'a gittiği 621/1224 senesinde, Fars atabeyi Sad'ın kızıyla yaptığı evliliğin bir neticesi olarak İsfahan hazinesi kendisine verilmiştir. Şiraz'a doğru hareket eden Celâleddin Hârizmşah'a, Yezd emiri bağlılık bildirerek, hazinesini dolduracak hediyeler sunmuştur. Ayrıca Irak eyaletini kardeşi Gıyaseddin'den aldığı aynı yıl içerisinde neredeyse tüm tabilerden mal ve para gelmeye başlamıştır (Nesevî, 2021, s. 101, 103).

Diğer yandan nüfus ve beşeri unsurların mali sisteme katkısı sürekliliğini korumuştur. Özellikle olağanüstü durumlarda peşin vergi tahsiline veya tam tersi halkın zor duruma düşmesinin engellenmesi maksadıyla erteleme yapılmıştır. Otrar Hadisesi'nden sonra (615/1218) olduğu gibi bazı durumlarda da halktan vergilerin peşin tahsil edilmesi yoluna gidilmiştir. Hatta bir yıl içerisinde üçünde defa vergi tahsili gerçekleştirildiği durumlar da görülmektedir (Nesevî, 2021, s. 55).

2. İdari Anlaşmazlıklar ve Muhalefet

Hârizmşahların en parlak devirlerinin içinde bile devlet adamlarının rekabetinden dolayı devleti yıpratıcı süreçlere girilmiştir. Mesela tüm Türkistan'ın kaderini değiştiren Otrar Hadisesi'nin yaşanmasını tetikleyen ve Sultan Muhammed b. Tekiş'in dayızadesi olan İnal Han, planladığı komployla Moğol tacirlerin öldürülmesini sağlamıştı (Nesevî, 2021, s. 54; Cüzcânî, 2015, s. 136-137). Sultan Muhammed b. Tekiş, Türkan Hatun'un akrabalarından müteşekkil kumandanlara güvenmemiş, onların sürekli Moğollarla işbirliği yapmalarından şüphe duymuştur (Barthold, 1990, s. 444). Celâleddin Hârizmşah, idareyi ele aldıktan sonra etrafındaki devlet adamlarının çoğunluğu babası zamanında endişe duyulan kimseler olması sebebiyle aynı tedirginlikler yaşanmış ve Celâleddin Hârizmşah bu konuda ilk muhalefeti babasının

ölümüyle yaşamıştır. Etrafındaki kimselerin muhalefetinden dolayı bir müddet boyunca tahta çıkamamış ve cülus töreni gerçekleştirilmemiştir.

Celâleddin Hârizmşah saltanata kavuştuğunda idari ve bürokratik krizler bizzat kendi akrabaları tarafından çıkarılmıştır. Mesela babaannesi, Kıpçak Kadir Han'ın soyundan dirayetli ve gururlu bir hanım olarak tasvir edilen (Cüzcânî, 2015, s. 130, 139) Türkan Hatun, (ö. 630/1232) Cengiz Han'ın yanında esir tutulduğu esnada hizmetlisi Bedrüddin Hilal'in "*Haydi kaçalım! Celâleddin'e sığınalım, bu oğlunuzun oğlu ciğer parenizdir. Her an kıymetini yükselten havadislerini alıyoruz.*" şeklindeki kaçma teklifine, "*Asla, ölüm daha hayırlıdır. Ay Çiçek'in oğlundan lütuf almak için nasıl eğileceğim, ben şehzade Uzlaş ve Akşah'ın annesiyim. Bütün bunlara karşı Cengiz'in cariyesi olmayı tercih ederim.*" diyerek Celâleddin Hârizmşah'a muhalefetini ilan etmişti (Nesevî, 2021, s. 60). Bu şekilde vuku bulan ve esasında Sultan Muhammed b. Tekiş zamanından itibaren sürekliliğini koruyan aile içi ana-oğul/büyükanne-torun rekabeti Hârizmşahların idari yapısında ciddi sarsıntılara neden olmuştur (Taneri, 1993, s. 39). Yeni sultanın ve devletin çeşitli eyaletlerinde idarecilik yapan şehzadeler neredeyse tüm enerjilerini birbirleriyle mücadeleye harcamışlardır. Dolayısıyla siyasi bir bütünlükten yoksun görünüm Moğolların istilalarının önünü açıp, alanını genişletmiştir. Nitekim Celâleddin Hârizmşah'ın Moğollarla ilgilenmeyi bırakmasına rağmen iç meselelerden faydalanmak isteyen Moğolların dikkati hâlâ onun üzerinde kalmıştır (Roux, 2006, s. 301).

Ayrıca Şehzade Uzlaş ile Tuşi Pehlivan (Kutluğ Şah) ve onlara tabi devlet adamları Celâleddin Hârizmşah'ı yakalamak için bir çaba yarışına girmişlerdi. Hatta bu iki şehzade, Celâleddin Hârizmşah'ı öldürmek için planlama yaptıklarının haberi İnanç Han tarafından kendisine bildirilmiş ve önlem almak zorunda kalmıştır. Buna rağmen o, Uzlaş ve Akşah'a Moğollar karşısındaki hezimetlerinden sonra dahi Nişabur yakınlarındaki bir kaleyi ve mukataasını bağışlamıştır (Nesevî, 2021, s. 74-75; Barthold, 1990, s. 457; Taneri, 1993, s. 45). Sultan Muhammed b. Tekiş'in saltanata dair vasiyetinin² hilafına gerçekleşen teşebbüsler nedeniyle Celâleddin Hârizmşah'ın cülus ve tahta çıkma töreni gecikerek yerine getirilmiştir. Nitekim Hindistan'dan döndükten sonra tahtına kavuşabilmiştir. Ayrıca tarafgirlik yapan yetişmiş devlet adamları ve beyler, ya saltanat kavgasında canlarını yitirmişler ya da sürgün ve hapis gibi cezalandırmalarla görevlerinden uzaklaştırılmışlardır. Böylece idari kadrolar ve dîvânlar ehil olmayan kimseler eline bırakılmıştır.

Devlet adamlarının sıklıkla komploya başvurarak rakiplerini gözden düşürmeye çalıştıkları ve çoğunlukla bunu başardıkları bilinmektedir. Örneğin Ahlat'ı aldıktan sonra haremîni veziri Şerefülmülk'e emanet eden Celâleddin Hârizmşah, onun haremîne ve hazinesine dokunduğunu öğrenmiş ve vezirini tedip maksadıyla harekete geçmişti. Bu yüzden Gilan önlerine giderek, Şerefülmülk'ün mallarını yağmalatmış ve

² Muhammed b. Tekiş, Türkan Hatun'un etkisiyle sağlığında Uzlaş Şah'ı kendisine ve devletine varis ilan etmişti. Ancak Hazar Denizi'ndeki Abeskün Adası'na sığındığı esnada yanında bulunan Celâleddin Mengüberdi, Ak Sultan ve resmi veliaht Uzlaş Şah ve beraberlerindeki devlet maiyetine ölmeden önce Celâleddin Mengüberdi'nin etrafında birleşmelerini tavsiye ederek, yeni veliaht olarak onu göstermiştir (Kafesoğlu, 1983, s. 283; Barthold, 1990, s. 457).

kendisini hapsedirmiştir. Vezir tutuklu kaldığı hapiste ölmüş ve sonradan bu hususta masum olduğu ortaya çıkmıştır (Cüveynî, 2013, s. 379). Dolayısıyla bu olayın veziri gözden düşürmek amacıyla planlanan bir komplo olduğu görülmektedir.

Devlet adamlarını bertaraf etmenin en kısa ve etkili yolu olarak suikast ve cinayetler işlenmiştir. Celâleddin Hârizmşah'ın daha bir şehzadeyken devletin başına getirilmesi kararlaştırıldıktan sonra bir grup devlet adamı onu ortadan kaldırmak amacıyla harekete geçmişlerdi. Bu planı yine içlerinden biri olan Oğul Hacib, Celâleddin Hârizmşah'a bildirmiş, bu nedenle Celâleddin Hârizmşah tahta çıkmadan Harezm'den ayrılp, Şadyah'a gitmişti (Cüveynî, 2013, s. 34). Söz konusu teşebbüslerin benzerleri genellikle mukataa ve ihsan dağıtımında kendini göstermiştir.

Celâleddin Hârizmşah'ın kardeşi Gıyaseddin, annesiyle evli bulunan Barak Hâcib tarafından Kirman'da katledilmiş, hatta bu esnada olaya müdahale etmek isteyen Muhammed b. Tekiş'in hanımı da öldürülmüştür (Cüveynî, 2013, s. 394; Cüzcânî, 2015, s. 141). Gıyaseddin'in kendisi de esasında Celâleddin Hârizmşah'ın nedimi Nusret Melik b. Hermil'i katletmişti (Cüveynî, 2013, s. 392; Kazvinî, 2018, s. 397). Devlet adamları arasında cinayetlerin bir bertaraf yöntemine dönüştüğünü bu olaylar üzerinden görmek mümkündür.

Vezir Şerefülmülk, itibar suikastında da bulunmuş ve bu maksatla Nesevî'ye yönelik Celâleddin Hârizmşah nezdinde muhtelif tezviratlar yapmıştır. Hâlbuki eserinden anlaşıldığı kadarıyla bu müellif, hamisi Celâleddin Hârizmşah'a karşı hürmet ve sevgiyle sitayiş dolu ifadeler kullanmaktadır. Ayrıca yanlış anlaşılmanın önüne geçmek maksadıyla harekete geçip, kamuoyunda rahatsızlık uyandıran teşebbüsleri Celâleddin Hârizmşah lehine çevirmeye çalıştığı eserinde açıkça görülmektedir (Nesevî, 2021, s. 183, 195).

Sadece iktidar ve güç kavgasıyla ilgili meselelerde değil hukukla ilgili makamların tayin işlerinde de komplolara rastlamak mümkündür. Tebriz şehri kadılığı için İzzüddin Kazvinî, kendisine rakip olarak gördüğü Muhammed Tuğra'yi, çeşitli yalanlar ve iftiralarla kötü durumda göstererek, Vezir Şerefülmülk'ün gözünden düşürmüştür. Böylece Vezir Şerefülmülk sayesinde Şaban 622/Ağustos 1225 senesinde Tebriz'e kadı olmayı başarmıştır (Nesevî, 2021, s. 118).

Celâleddin Hârizmşah, etrafında bulunan yakın adamlarının ve kumandanlarının sadakati ve ciddiyeti konusunda da talihsizlikler yaşamıştır. Bu tür durumlar özellikle Moğollara karşı yapılan mücadelelerde kendini göstermiştir. Bir keresinde Cormagon Noyan komutasındaki Moğollarla mücadele etmek maksadıyla istihbarat bilgisi öğrenmek isteyen Celâleddin Hârizmşah, Buku Han komutasındaki bir birliği görevlendirmiştir. Buku Han, Azerbaycan'a gidip ciddi bir tahkikat yapmadan Moğolların bölgeye gelmediği kanaatine ulaşmış ve işin aslını öğrenmeden geri dönerek, Celâleddin Hârizmşah'a Moğolların uzaklarda bulunduğunu haber etmiştir. Ancak Moğol askerleri, tehlikenin uzak olduğunu düşünen Celâleddin Hârizmşah'ın kampının yakınına kadar gelerek onu kuşatmışlardır ve ordusu dağılan Celâleddin Hârizmşah, bu ani baskın karşısında kaçmaktan başka çare bulamamıştır (Cüveynî, 2013, s. 380-383).

Celâleddin Hârizmşah'ın saltanatının son zamanlarında gerçekleşen bir dizi isyan özellikle Azerbaycan bölgesinde idari zafiyetlerden kaynaklanmıştır³. Bölgede malikâne elde eden Vezir Şerefülmülk'ün haksız vergi talebi ve gasp davranışları, Tebriz ve Gence'de halkın isyan etmesinde önemli bir etkene dönüşmüştür. Devlet adamları içerisinde şehzadelikten beri Celâleddin Hârizmşah'ın yanında bulunan ve tahta çıkmasında da etkili olan Vezir Şerefülmülk'ün, Nesevî'nin kaydına göre, Azerbaycan havalisini kendi mülküne geçirme isteğiyle ihanete giriştiği bilinmektedir. Hatta burada atabeylerden bakiye kalan beylerin isyanını önlemek amacıyla görevlendirildiğinde, Erran ve Azerbaycan malikânelerinden kendi malı gibi faydalanmasını şart koşmuştu. Sonradan bu mukataaların gelirlerini her ay kendi hazinesine göndermiştir. İradesini pekiştirmek amacıyla Vezir Şerefülmülk, Celâleddin Hârizmşah'ın Türkiye Selçukluları, Eyyübiler ve Moğollara karşı yenilgisini fırsat bilerek Alaeddin Keykubad ve Melik Eşref'e, Azerbaycan emirliği karşılığında tâbiyet mektupları dahi göndermekten geri kalmamıştır. Celâleddin Hârizmşah için daha da vahimi, vezirinin Türkmen beylerinden Hüsameddin Kılıçarslan'a gönderdiği mektuptu. Vezirin ölümüne sebep olan ve Celâleddin Hârizmşah'ın eline geçen bu mektup, Vezir Şerefülmülk tarafından sultanın harem ve hazinesinin kendi istifadesi için saklanmasını talep edecek kadar hayal kırıklığı içermekteydi (Nesevî, 2021, s. 146-147, 165, 216-217; Taneri, 1993, s. 63-64). Nitekim onun buradaki faaliyetleri ve Hoy'da Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul Şah'ın kızı Melike Hatun'a olan davranışları, Celâleddin Hârizmşah'ın Yassıçemen Savaşına girip, yenilmesine sebep olmuştur (Demirci, 2022, s. 30-31).

Aynı vezirin teşebbüsleriyle Hârizmşahlar ile İsmâîlîlerin münasebetleri de bozulmuştur. 625/1227 yılında Bağdat'a gizli olarak gittiği düşünülen bir Moğol elçisinin tahkikatı bahanesiyle 70 kişilik İsmâîlî tüccar kervanı Vezir Şerefülmülk tarafından tamamen katledilmiştir. Olay İsmâîlî-Hârizmşah ilişkilerini son derece menfi etkilemiş, elçi teatisiyle diplomatik yollar aranmaya çalışılmış ve tacirlerin gaspa uğrayan mallarından ancak 30.000 dinar ile 10 Arap atı iade edilebilmiştir (Taneri, 1993, s. 71-72). Bu olay Otrar Hadisesi'nin bir benzeri olmak bakımından dikkat çekici görünmektedir.

Vezir Şerefülmülk'ün idari bir gerileyişin müsebbibi olmasının altında yatan en önemli sebebin başında, eskiden kendisinin sıradan bir hâciblik görevi yapması gelmektedir. Celâleddin Hârizmşah'ın, daha önceki uygulamaların aksine vezirlik makamına sadece saray protokollerinden sorumlu görevliyi getirmesi (Taneri, 1993, s. 114), ileride yaşanacak sorunların başlangıcını oluşturmuştur. Aynı vezir, diplomasi kurallarını hiçe sayarak, Türkiye Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad'ın elçilerine menfi davranışlar sergileyerek, onları tehdit etmişti. O esnada resmî yazışmalardan sorumlu inşâ dîvânında görev yapan ve Celâleddin Hârizmşah'ın biyografisini yazan

³ Bazı durumlarda da isyanlar mahalli idarecilerin kıskırtmaları sonucu gerçekleşmiştir. Celâleddin Mengüberdi'nin Irak'ı yöneten kardeşi Gıyaseddin'e sığınan çok sayıda emir bulunduğu bilinmektedir. Bunlardan Atabey Özbek, İsfahanlılarla ettiği muharebelerde Moğollar önünden kaçıp, Gıyaseddin'in ordusuna ilhak olan askerleri isyana teşvik etmiş, hükümete ait ambarlara saldırmış ve halkın işleriyle ilgilenmemiştir (Nesevî, 2021, s. 88).

müellif Nesevî, bu olaya şahit olmuş, vezire sebebini sorduğunda ise “bana getirdikleri hediyeler 2000 dinar tutmaz.” şeklinde muhteris bir cevap almıştır (Nesevî, 2021, s. 191).

Sultan Muhammed b. Tekiş zamanından itibaren (596-617/1200-1220) merkezîyetçiliğin yerini mahalli idareciliğe bırakması, Celâleddin Hârizmşah’ın sürekli isyanlarla karşılaşmasının esas sebebini oluşturmuştur. Mesela Tacüddin Karnar, Nişabur; Elçi Pehlivan’ın oğlu İltekin, Şiraz ve Beyhak; Hitaylı Şal, Cüveyn, Cam ve Baherz; şihne Nizamüddin, İsferein, şihne Şemsüddin, Salul kalesini almıştı. Nesa’da Nusredüddin Hamza; Ebîverd ve Merv’de Tacüddin Ömer kendi hâkimiyetlerini kurmuşlardı. Mezkûr emirler birbirinin yanı sıra Hârizmşah şehzadeleriyle de çarpışmışlar ve onları meşgul etmişlerdi (Nesevî, 2021, s. 103-104; Cüzcanî, 2015, s. 132-134).

İndus nehri civarında Moğol Hükümdarı Cengiz ile yapılan büyük bir muharebede ganimet paylaşımından rahatsızlık duyan Hârizmşah beyleri Seyfüddin Buğrak ve Muzafferülmülk birbirine düşmüş, Muzafferülmülk, Kanglı birliklerinin cezalandırılmasına rıza göstermeyen Celâleddin Hârizmşah’a gücenerek yaklaşık 20.000 kişilik Halaç askerleriyle ondan ayrılmıştır. Sonrasında ise bu askerler muharebeyi uzaktan izlemişlerdir. Nihayetinde bu teşebbüslerinin bedelini Moğolların galibiyetiyle birlikte canlarıyla ödemişlerdir (Nesevî, 2021, s. 91-92; Cüveynî, 2013, s. 346, 386-387; Şebânkâreî, 2021, s. 115; Barthold, 1990, s. 467, 471; Taneri, 1993, s. 47-48). Dolayısıyla bu savaşta Celâleddin Hârizmşah yenilmiş, ailesini ve haremmini Moğollara esir düşürmemek için kendi gözünün önünde katlettirmiş ve büyük bir mali krizle baş başa kalmıştır. Çözümü ise Hindistan içlerine çekilip buradaki emirlerden ve meliklerden mal toplamada bulmuştur. Hatta Hint eşkıyalarına baskın yaparak ganimetler kazanmıştı. Mesela Gur sultanlarının gulamlarından Delh meliki Şemsüddin İltemiş, Celâleddin Hârizmşah’a hazine ve hediyeler takdim etmişti. Buradan Erdebil, Rey, Tebriz, İsfahan, Kirman, Tiflis gibi şehirlere gidip hâkimiyetini sağlamlaştıran Celâleddin Hârizmşah, Ahlat’ı kuşatmış ve ele geçirmişti. Ancak bir müddet sonra kardeşi Gıyaseddin Pirşah’ın isyan haberini alıp, sarsılmıştı. Moğollarla bu esnada gerçekleştirdiği savaşı, bu durumun etkisiyle kaybetmiştir. (Şebânkâreî, 2021, s. 115-116; Cüzcanî, 2015, s. 143; *Moğolların Gizli Tarihçesi*, 2011, s. 228; Cüveynî, 2013, s. 349-350).

Celâleddin Hârizmşah, kardeşi Gıyaseddin’in emirlerini kendi tarafına çekmek için bazı teşebbüslerde bulunmuştur. Yeğeni Ebubekir Malik kendisiyle birlikte hareket edeceğini bildirmiştir (Nesevî, 2021, s. 102). Özellikle Celâleddin Hârizmşah’ın yanına kardeşi Gıyaseddin’in yanından ayrılan emirler gelmişti. Bunlar, Hicakan Han, Pehlivan, Orhan, Siper, Takaşiyarok Cenkcî gibi kimselerdi. Mezkûr emirler, Celâleddin Hârizmşah’a Irak üzerine bir sefere çıkılarak, Gıyaseddin’den buranın alınmasını tavsiye etmişlerdi (Nesevî, 2021, s. 95, 97). Burada bazı emirlerin ihtilaf içerisine düşüp farklı fikirler ileri sürdükleri görülmektedir. Cihan Pehlivan Özbek, Hind’de kalıp buranın muhafazasının daha şerefli olacağını bildirmiştir. Fakat Celâleddin Hârizmşah, Irak-ı Acem’e gitmeyi uygun bularak Kirman’a varmıştır (Nesevî, 2021, s. 98).

Moğollarla işbirliği yapmaktan çekinmeyen emirler, istihbarat sızdırma yolunu tercih etmişlerdir. Mesela Nesa civarındaki Neşçivan mukataasının mutasarrıfı Ebü'l-Fetih anlaşma yapmanın yanında Moğollara istihbarat bilgisi de vermekten geri durmamıştır. Nihayetinde Nesa emiri tarafından Moğollarla birlikte o da öldürülmüştür (Nesevî, 2021, s. 80-81). Yine, Gıyaseddin tarafından Kirman'ın yönetimi verilen Barak Hacib itimat kazanmış olsa da, emirlerden Orhan tarafından tutuklanıp, Kirman'ın Hârizmşahlar tarafından ilhak edilmesini söylenmişti. Buna karşın, Vezir Şerefülmülk, onun ilk itaat eden bey olduğunu belirterek, bu teşebbüse mani olmaya çalışmıştır (Nesevî, 2021, s. 101). Buna rağmen Barak Hacib hem Celâleddin Hârizmşah'ın kardeşi Gıyaseddin'in annesine göz koyup evlenmiş hem de Kirman melikliği sırasında Celâleddin Hârizmşah'a isyan ederek, onu uğraştırmıştır ve nihayetinde Cengiz Han'ın yanına geçerek, Celâleddin Hârizmşah'ın ordusu hakkında istihbarat bilgileri vermiştir (*Târih-i Âl-i Selçuk*, 2014, s. 34).

Ricat veya kaçıp düşman devletlere sığınma gibi teşebbüsler idarede ve savaş alanlarında önemli sonuçları beraberinde getirmiştir. Bilindiği gibi Celâleddin Hârizmşah'ın en mühim iç mücadelesi kardeşleri Uzlaş, Gıyaseddin ve Rükneddin ile gerçekleşmiştir (Cüzcânî, 2015, s. 143). İsfahan şihnesi Emir İbn Harmil'i katleden Gıyaseddin, işlediği cinayet nedeniyle cezalandırılmaktan korkarak 625/1228 senesinde İsfahan'da Moğollarla yapılan savaş esnasında meydandan kaçarak Celâleddin Hârizmşah'ı zor durumda bırakmıştır (Nesevî, 2021, s. 133, 138; Taneri, 1993, s. 59).

Atabey Özbek'in kölesi ve yakın adamı Bağdin, Moğolların Azerbaycan'a saldırıları esnasında bir günde 400 civarında Harezm askerini katletmiş, buna rağmen Celâleddin Hârizmşah tarafından kendisine sarayda bir makam tayin edilmesine rağmen korkusundan Eyyübîler'den Melik Eşref'e iltica etmiştir. Tekrar Azerbaycan'a gelip, burada müstakil bir atabeylik teşebbüslerine giriştiğinde ise Vezir Şerefülmülk tarafından Urmiye bölgesi mukataa verilmek suretiyle bağımsızlık amacı önlenmiştir (Nesevî, 2021, s. 158-159).

3. Mali Krizler ve İktisadî Zayıflama

Şehirleri ve kırsal bölgeleri taarruzlarla beşeri faaliyetlerden yoksun bırakan Moğol istilası, Hârizmşah Devleti hazinesine ciddi zararlar açmıştır. Bu kaos ve kriz ortamında halk kendince tedbirler almaya çalışmıştır. Celâleddin Hârizmşah döneminde hazine gelirleriyle ilgili en dikkat çeken detaylardan biri halkın Moğollara duyduğu korkudan dolayı mallarını gömmeleri veya saklamalarıdır. Mesela Hindistan'dan Horasan ve Irak'a gelen Celâleddin Hârizmşah, bu yolla 30.000 dinar ele geçirmişti. Toprağa gömme o derece yaygın hale gelmişti ki bazı çiftçiler ise bir gün içinde, toplam vereceği vergi nispetinde hazine bulurlardı (Nesevî, 2021, s. 70). Nitekim gizlemelerden dolayı gelirleri tespit edemeyen devlet, anlaşıldığı kadarıyla mühim bir gelir kaynağından mahrum kalma eşğine gelmişti.

Özellikle saray içerisinde gerçekleşen yolsuzluklar da Hârizmşahların iktisadî yapısını ciddi manada yıpratmıştır. Saray masraflarının giderleri çoğunlukla çeşitli eyaletlerin vergisinden karşılanmaktaydı. Saray mutfağı, fırın ve ahırlardan sorumlu İhtiyarüddin lakabıyla bilinen Zırhçı Cemal, 621/1224'ten 624/1227'ye kadar yaklaşık üç sene boyunca vergi gelirlerinden kendi tasarrufuyla harcamalar yapmıştır.

Gürcistan seferine çıkan Celâleddin Hârizmşah, Gürcü Behram'ın kalesini kuşattığı gün bu harcamaların hesabını istemiş ve 150.000 dinar tutarında bütçe açığı ortaya çıkarılmıştır. Bu açık, Zırhçı Cemal'den istenmiş, o ise hile yaparak vezirlerden 60.000 dinar tutarında alacağı olduğunu belgeleriyle kanıtlamıştır. Çünkü çağdaş müellif Nesevî'nin belirttiğine göre, *"para almakla itham edilenler arasında sadece birisi, sonradan maliye dîvânına müşavir olacak olan Şemsüddin Muhammed elini kirletmemiştir."* Çoğunluğu yeni atanan diğer memurlar açığı azaltmanın yollarını deneyerek 90.000 dinara düşürdükleri miktarı Celâleddin Hârizmşah'a bildirmişlerdir. Sultan, paranın iadesi için onu sıkıştırmış, nihayetinde intihar teşebbüsünde bulunmasından dolayı, *"Bu bir işe yaramaz delinin biridir."* diyerek görevinden tamamen azletmiştir (Nesevî, 2021, s. 172-173).

Saltanatı boyunca Celâleddin Hârizmşah'ın neredeyse tüm faaliyetlerine şahit olan Nesevî, zırhçı Cemal'in, maliye reisliğine getirildikten sonra nasıl rüşvet işlerine bulaştığını şu şekilde anlatmaktadır:

"...iş hile, tehir ve teşviştan ibaretti. Dîvân azası yerlerinde kalmak için buna para veriyorlar, sonra verdiklerinin birkaç mislini çıkarıyordu. Bu hal çok zaman sürdü. Bu Cemal'in başlıca suistimali, insanların hakkını iptal etmek, aidatını tehir etmek ve terakkilerine mani olmaktı." (Nesevî, 2021, s. 189).

Anlaşıldığı kadarıyla Hârizmşahlar Devleti'nin idari yönetiminde işinin ehli devlet adamları yoktu. Mevcut memurlar, buldukları makamların kazançlarının cazibesine kapılarak yolsuzluk yapmaktaydılar. Nitekim Nesevî kendisi kâtiplikten bazen günde 1000 dinar kazandığını belirtmiştir (Nesevî, 2021, s. 111). Bu rakam devlet dairesinde oldukça kazançlı makam ve mevkiler olduğunu açıkça göstermektedir.

Muhtemelen Hârizmşahların hem idari hem de mali gerileyişinin esas sebeplerinden birisi de Moğollar tarafından kadim şehirlerdeki âlimler, zanaatkârlar ve tacirler gibi yetişmiş insan gücünün Moğol memleketlerine götürülmüş olmalarıdır (Gürbüz, 2005, s. 203). Kaynaklar ihtikâr (mal stoğu) ile ilgili net bir bilgi vermemiş olsa da Moğol istilasının getirmiş olduğu kaos ortamı büyük tüccarları, eyalet vezirlerini ve hatta sıradan insanları bu tür mal biriktirme teşebbüslerine teşvik etmiş görünmektedir. Çünkü yukarıda belirtildiği gibi sıradan insanlar bile mallarını gömerek, basit tedbirler almaya çalışmışlardır.

Belirli bir hizmet karşılığında beylere dağıtılan arazi ve çiftlikleri kapsayan mukataa usulünün tatbik edilmesi hem iktisadi hem de idari zafiyetlerin yaşanmasını etkilemiştir. Çünkü ikta sahipleri mevcut durumlarını koruyabilmek için hiç tereddüt etmeden birbirlerini zor durumda bırakacak teşebbüslere girişmişlerdir. Celâleddin Hârizmşah'ın dayızadesi olan Herat Hâkimi Eminü'l-Mülk burayı mukataa usulüyle yönetmekteydi (Nesevî, 2021, s. 78). Nitekim bu mukataa usulü çoğunlukla emirler arasında ciddi rekabetlerin yaşanmasına ve tüm işlerin bu meselelere yoğunlaşmasına neden olmaktadır. Buhara emirliği yapan Bedrüddin İnanç Han'ın Moğolların korkusundan çöle çekildiğini öğrenen Nesa Emiri İhtiyarüddin Zengi, Buhara emirinin zafiyet ve acziyet içeren durumunu kendi mukataalarını korumak maksadıyla kullanmıştır (Nesevî, 2021, s. 79).

Celâleddin Hârizmşah'ın mukataa tevcihiyle Peşaver mutasarrıfı olan Gurlu Harabost, Gazne müdafaasız kalınca isyana kalkışıp, kendi ikbali için bölgeyi ele geçirmeye çalışmıştır (Nesevî, 2021, s. 89). Ayrıca Gazne'de Celâleddin Hârizmşah'ın maliye işlerine bakan nazırı Radiyülmülk, istiklal ilan etmek maksadıyla kendisini dîvân işlerine atayan Selâhüddin'i öldürmüştür. Celâleddin Hârizmşah'ın israftan kaçınma uyarısı ve tedbirleri alma konusunda emrinin tam tersini yapmaya çalışan Radiyülmülk, emirlerine uymadığı için Celâleddin Hârizmşah'ın emriyle Gazne'de işkeneyeyle katledilmiştir (Nesevî, 2021, s. 90). Yine Nesa'nın idari-mali işlerinden sorumlu Ziyaülmülk, 10.000 dinar getiren bir mukataayı kendisine vermesine rağmen, hazine aidatlarını göndermekten imtina etmiştir (Nesevî, 2021, s. 145).

Ahlat'ın ele geçirilmesinden sonra emirlerden Orhan, Sermara'nın mukaatasını istemiştir. Eski mültezim Şerefeddin Ezdere'nin amcası Hüsameddin Hızır, Erciş'i alarak, Ahlat kuşatması boyunca ordunun ikmal ve iaşesini sağlamıştı. Kuşatma boyunca destek veren bu aileden iktanın alınması Nesevî'yi dahi hayretler içinde bırakmış hatta o tevcih belgesini hazırlamak istememiştir (Nesevî, 2021, s. 195).

Celâleddin Hârizmşah'ın neden iktidarına zarar vermesine rağmen mukataa usulünü yaygın bir şekilde uyguladığını Nesevî açık bir şekilde belirtmiştir:

“Sultan Hindistan'da iken hizmetlerinden memnun olduğu beyleri nakten mükâfatlandırmaya hazinesi müsaade etmezdi. Bunları tatlı dil, güler yüzle taltif eyler, Irak ve Horasan'ı elde ettiği vakit kendilerine birer malikâne vereceğini vadeyledi. Şu iki eyalet ele geçtiği gibi vaatlerini de yerine getirdi.” (Nesevî, 2021, s. 129).

Mali yönetim esnasında sorumlu amil, eyalet veziri v.b. idareciler tarafından görevi kötüye kullanma birçok açıdan tahribat yaratmıştır. Mesela Safiyeddin Muhammed Tuğraî, Vezir Şerefülmülk'ün himayesinde tuğraîlik görevine getirilmiş, sadakatini kazandığı için Horasan vezirliğine kadar yükselmiş ve ikinci Gürcistan seferinde Tiflis civarına görevlendirilmişti. Yaklaşık bir yıl boyunca bölgenin vergilerini toplamış, halk ise onu cebri davranışlarından dolayı Rey'de bulunan Celâleddin Hârizmşah'a şikâyete gelmişti. Bu şikâyetlerle birlikte Safiyeddin Muhammed Tuğraî'nin servet biriktirdiği ortaya çıkmıştır. Rey'e gelen Safiyeddin Muhammed Tuğraî tutuklanmış, malın iadesine zorlanmıştır. Bu süreçte yaşanan suistimalleri Nesevî şu şekilde anlatmaktadır:

“Bu hükümette büyük memurların suistimalleri, kendi sultanlarına ait paralara nasıl el uzattıklarını şu vaka gösterebilir: Tuğraî Rey'de teokif bulunduğu vakit hazine nazırı Hamidüddin bir gün hapisaneyeye gelmiş ve Sultan tarafından gönderilmiş gibi şöyle söylemiş: ‘Eğer affolup kurtulmak istersen, senin malın olan mücevherleri bana gönder, sakladığın Şerefülmülk'e ait altınları da hazineye gönder.’ Tuğraî bu tacirin kendisine Şerefülmülk namına tevdi eylediği 4000 dinarı ve 70 tane gök yakut, lâlibedeşan, zümrüt, firuzeyi hemen hazine nazırına teslim etmiş. Hâlbuki hazine nazırı bu adamın hakkındaki hiddete bakarak öldürüleceğine hükmetmiş, bunların hiçbirisini yerine vermemiş.” (Nesevî, 2021, s. 142-143).

Görüldüğü gibi Celâleddin Hârizmşah'ın etrafındaki emirler ve beyler, idari-mali açıdan Hârizmşahların zayıflamasında birinci dereceden rol oynamışlardır.

4. Celâleddin Hârizmşah'ın Tedbirleri

a. Uyarılar ve Siyasi Evlilikler

Celâleddin Hârizmşah, daha Moğol istilasının başlangıcında babası Sultan Muhammed b. Tekiş'e önlem alması için bazı uyarılarda bulunmuş fakat babası kaderden kaçısın olmayacağı bahanesiyle bu uyarıları dikkate almamıştı. Yine Celâleddin Hârizmşah tahta geçtikten sonra Moğollarla yaptığı mücadeleler esnasında gittiği şehirlerde halktan şehir surlarının tahkimini istemiştir. Mesela 15 Zilhicce 617/10 Şubat 1220'de Mâzendaran bölgesinde Zevzen'e vardığında halka Moğol ordusunun gelmekte olduğunu, onlara karşı kale duvarlarının onarılması gerektiğini söylemiş fakat yine dikkate alınmamıştır (Cüveynî, 2013, s. 344).

Celâleddin Hârizmşah, siyasi evlilikler yoluyla da siyasi birliğini sağlayıp, mali kayıpları telafi etmek maksadıyla tedbirlere başvurmuştur. Gaznin Emiri Emin Melik'in kızıyla evlenerek, ordusuna güç katmış ve böylece Moğollara karşısında galibiyetler elde etmiştir (Cüveynî, 2013, s. 344-345; Barthold, 1990, s. 466). Sind yenilgisinden sonra Raca Kokar Sankin'e elçi göndererek kızını istemiş ve bu talebe olumlu cevap alarak Hindistan'da itibarını artıracak sıhri ilişkiler kurmuştur. Ayrıca Raca, ona oğlunun komutasında bir orduyu yardımcı kuvvet olarak göndermiş ve bu hareketi karşılığında kendisine Celâleddin Hârizmşah tarafından "Kutlug Han" unvanı verilmiştir (Cüveynî, 2013, s. 351). Barak Hacib ise Celâleddin Hârizmşah'a kendi kızıyla evlenmesi teklifini göndermiş ve Celâleddin Hârizmşah bunu kabul ederek, onun kızıyla nikâhlanmıştır (Cüveynî, 2013, s. 353; Kazvinî, 2018, s. 399). Şiraz'a gittiği esnada Atabeg Saad'ın kızıyla evlenerek, Şiraz emirinin de takviyesini almıştır. Yukarıda belirtildiği gibi bu evlilik üzerine İsfahan hazinesi de kendisine verilmiştir. 624/1224 senesinin başında ise Tüster'e giderken, yolda daha sonra Bağdat kuşatmasında Moğollara karşı şehri savunan Türkmen beyi Şihabeddin Süleyman Şah'ın kız kardeşiyle evlilik gerçekleştirmiştir (Nesevî, 2021, s. 101, 161; Cüveynî, 2013, s. 354-356; Kazvinî, 2018, s. 399).

Bağdat üzerine yürüdükten sonra Tebriz önlerine gelen Celâleddin Hârizmşah, burayı muhasara etmiş ve kuşatma öncesi kaçan Atabeg Özbek'in adamları ciddi manada direniş göstermişlerdi. Şehrin bu şekilde korunamayacağını düşünen Özbek'in hanımı ve Erzurum Selçuklu meliki Tuğrul'un kızı Melike Hatun, Celâleddin Hârizmşah'a kocasıyla nikâh ahdinin bozulduğunu bildiren gizli bir haber göndermiştir. Celâleddin Hârizmşah bu hatunun siyasi maksatla yapılan evlilik teklifini kabul etmiştir (Cüveynî, 2013, s. 358; Kazvinî, 2018, s. 399). Nitekim bu olay dönemin kamuoyu tarafından hoş karşılanmamış ve halk bu durumdan rahatsızlık duymuştur. Fakat bu yöntemle Tebriz, savaş ve muhasara esnasında büyük bir yıkımdan kurtulmuştur.

b. İstişare ve Diğer Önlemler

Celâleddin Hârizmşah, neredeyse tüm seferlerinde ve askerî teşebbüslerinde vezirlerinden ve diğer devlet adamlarından fikirlerini sormuş, makul bulduklarını kabullenmiş, cevval kişiliğine ve politikasına ters olan önerileri ise kızarak reddetmiştir. Mesela 625/1127 senesindeki ikinci Gürcistan seferinde, bölge hükümdarlarının ittifakı karşısında vezirlerden Şerefülmülk, "Askerlerimizin sayısı,

düşmanınkinin onda biri kadar bile olmadığından buradan gidip onların suyunu keselim. Bu şekilde onlar sıcakta susuzluktan zayıf ve halsiz düşerlerken dağınık vaziyette olan askerlerimiz gelir bize katılır. O zaman güçlenmiş olarak düşmanın üzerine yürürüz.” şeklinde fikrini belirtince, önündeki mürekkep şişesini vezirin başına fırlatan Celâleddin Hârizmşah, “Onlar koyun sürüsünden farksızdır. Aslanın, ceylan sürüsünün kalabalık oluşundan ne korkusu olur?” demiştir (Cüveynî, 2013, s. 368-371; Taneri, 1993, s. 67). Celâleddin Hârizmşah’ın bu kararlılığı Gürcü ittifakı karşısında büyük bir zafer kazanmasıyla neticelenmiştir.

Meraga şehrine geldiğinde ise emirler ve vezirlerin topladığı mecliste, Türkiye Selçuklu Sultanı I. Alaeddin Keykubad’a bir dostluk ve ittifak mektubu gönderilmesi kararlaştırılmış ve bu mektubu aynı zamanda Anadolu’ya elçi olarak gelecek olan Kadı Mucireddin Tahir b. Ömer el-Harezmî kaleme almıştır. İbn Bibi (ö. 684/1285’ten sonra), bu olayı şu şekilde aktarmıştır:

“...Meraga şehrine geldi. Orada vezirler, büyükler, serleşkerler ve devletin müdebbirleri ile görüş alış-verişinde bulundu... İşlerin yoluna konulması ve emellere ulaşılması için en önemli yol olarak Selçuklu soyundan büyük bir padişah olan Rum ülkesinin meliki Sultan Alaeddin ile barış yollarının açılmasını gördüler.” (İbn Bibi, 1996, C. I, s. 374-375).

Anlaşıldığı kadarıyla istişare her zaman Hârizmşahlar Devleti için olumlu sonuçlar doğuracak kararların alınmasında etkili olmuştur. Ancak alınan kararların tatbikinde yaşanan ve çoğunlukla devlet adamlarının müdahalesiyle şekillenen siyasi aksaklıklar acı tecrübelerin yaşanmasını kaçınılmaz kılmıştır.

İbn Bibi’nin verdiği detay neticesinde meşveret meclislerinde vezirler, emirler, başkomutanlar ve kâtiplerin fikirlerinin alındığı anlaşılmaktadır.

Celâleddin Hârizmşah bir tedbir yöntemi olarak af ve bağışlamayı da kullanmıştır. Bu tür tedbirlerinden en fazla dikkat çeken Bağdat Abbâsî Hilafeti’ne doğru hareket ettiği esnada gerçekleşen savaşta Muzaffereddin Gökbörü komutasındaki orduyu hezime uğrattığında bu büyük kumandanı affetmesidir (Taneri, 1993, s. 67). Böylece hilafet çevresinde önemli bir nüfuza sahip olan Muzaffereddin Gökbörü’yi hizmetine almıştır.

Celâleddin Hârizmşah, mali işlerde yürütülen suistimallerin hepsinden haberdar olmuş ve bunları yakından takip etmiştir. Özellikle dîvânlarda gerçekleşen yolsuzluklara karşı tedbir amacıyla görev değişikliği ve aziller yaparak tedbirler almaya çalışmıştır. Mesela maliye dîvânının başına muhtemelen yukarıda ismi geçen zırhçı Cemal ile aynı kişi olan Cemal Aliyyü’l-İrakî’yi getirerek, sert tabiatının suistimallerin önüne geçeceğini düşünmüştür (Nesevî, 2021, s. 188-189).

Sonuç

Hârizmşahlar, kısa süren saltanatlarında Anadolu’dan Hindistan’a kadar geniş coğrafyanın hâkimi olarak büyük bir devleti yönetmişlerdir. En müreffeh dönemlerinde Moğol istilası gibi talihsiz olaylar yaşanmış, devlet eski gücünü kaybetme tehlikesiyle yüz yüze gelmiştir. Babası Muhammed b. Tekiş’in ani ölümü üzerine devletin başına geçen Celâleddin Hârizmşah, iktidar kavgası ve Moğollarla

yapılan savaşlar ekseninde şekillenen çok yönlü mücadelelere rağmen hızlı bir toparlanma süreci başlatmıştır.

Celâleddin Hârizmşah yeni bir idari-mali reform getirmemekle birlikte bu alanlarda canlanma sürecinin mimarı olmuştur. Fakat tüm çabasına rağmen etrafındaki yakın adamları, veziri ve idarecileri onun çabalarına gölge düşürecek mahiyette suistimaller ve görevi kötüye kullanma teşebbüslerinde bulunmuşlardır. Hatta aynı kanı taşıyan kardeşi bile Moğollarla yapılan büyük bir meydan savaşında ricat ederek, Celâleddin Hârizmşah'ı zor durumda bırakmaktan çekinmemiştir. Vezir Şerefülmülk ve diğer maliyeci kâtipler yolsuzluklarla devlet hazinesini boşaltma amacını güderek, Celâleddin Hârizmşah'ın enerjisini başka noktalara çekmeyi başarmışlardır. Tüm bu olgular, Hârizmşahların aslında savaş meydanlarında değil de, iç bünyede yani idari ve mali yapıda gerileyişi tetiklemiştir. Dolayısıyla Celâleddin Hârizmşah, Yassıçemen Savaşından sonra toparlanma şansını yitirmiş ve Hârizmşahlar Devleti yıkılma aşamasına girmiştir.

Extended Abstract

The State of the Khârizmshâhs, which was founded on the legacy of the Great Seljuks and expanded its domain to India, entered the phase of collapse very quickly after the accession of Jalâl al-Dîn Khârizmshâh to the throne. Especially with the disorganization in the management of financial affairs, serious problems were encountered, and irreparable economic crises were experienced. However, in addition to land taxes, even enemy goods and commodities obtained from treasures, which could be considered as spoils, had an important place in the income sources of the state. It was known that trade activities that contributed to the state treasury were continuing. The simultaneous decline and collapse of the state during the reign of Jalâl al-Dîn Khârizmshâh made the bureaucracy and basic administrative units ineffective. Thus, in addition to the Mongol threats, they also had to deal with administrative-financial problems, and despite the precautions, almost none of them could be solved. The country of the Khârizmshâhs, which was the scene of the quarrel between the brothers of the sons left behind by the death of Sultan Muhammed bin Tekish, entered a new era with the success of Jalâl al-Dîn Khârizmshâh in consolidating his power, but in a short time it experienced an administrative shock and financial crisis that could not be reformed internally. Although there were various reasons for this result that led to the collapse of the state, the internal conflicts of the high-ranking emirs and beys were undoubtedly the most important factor.

The most important problems that Jalâl al-Dîn Khârizmshâh faced in his attempts to consolidate his power and expand the dominance of his state were the quarrels between his brothers, the rivalry of the emirs and Türkan Khatun's negative attitudes towards him. This situation resulted in the powerful statesmen and the sultan who ruled the state spending almost all their energy on internal problems. Therefore, sufficient cooperation could not be achieved in the fight against the Mongols, the main threat, and the upcoming danger. Following the beginning of the reign of Jalâl al-Dîn Khârizmshâh, an issue of legitimacy was brought to the agenda and the way for disagreements between the brothers was paved. Statesmen and provincial

administrators could not remain neutral and chose to act according to their own interests. With the advantages of similar reasons, the Mongols captured the country of Khwarazm in a short time and managed to advance into the interior of Anatolia. As the enemy forces advanced, the emirs responsible for taking precautions against them became busy with assassinating each other's reputation. As a matter of fact, Vizier Şerefülmülk draws attention as the main responsible for the disruptions in the administrative mechanism with the policies and actions he implemented. Details reflected in the chronicles of the period indicate that he played a role in almost all negative developments. He even had a falling out with Jalāl al-Dīn Khārizmshāh and made attempts that eventually resulted in him falling out of his favor. The influence of Vizier Şerefülmülk on the common people deeply shook the sense of trust between the state and the subjects in a short time. Administratively, Jalāl al-Dīn Khārizmshāh was virtually left alone, deprived of reasonable people and important consultations.

After the Sindh defeat, the devastating effect of the Mongol invasion manifested itself in the financial system. While the common people chose to hide their wealth to protect their wealth, the revenues kept in the cities of Khwarazm fell into the hands of the Mongols. The treasury revenues, which were kept apart from the raids, were generally consumed because of corruption and bribery attempts, despite the harsh measures of Jalāl al-Dīn Khārizmshāh. The Mongols took not only the goods they found readily available, but also the artists, agriculturalists, craftsmen, and merchants who provided this accumulation, to their country for the purpose of serving them.

In the face of administrative and financial decline, Jalāl al-Dīn Khārizmshāh undoubtedly took some precautions. The most important of these measures are warning the high-ranking state officers, asking the people to fortify their own cities, and political marriages. Jalāl al-Dīn Khārizmshāh, who did not refrain from consulting with the experienced emirs of the state, exchanged ambassadors to ensure the continuation of the bureaucratic tradition. Jalāl al-Dīn Khārizmshāh, who received the opinions of the clerks and commanders, especially by organizing consultation assemblies, tried to solve many problems in some cases with appeasement methods such as amnesty and assignment. However, none of these could prevent the collapse of the State of the Khārizmshāhs, and in the period leading up to the Battle of Yassıçemen, the Khārizmshāhs encountered great instability in their administrative-financial systems.

Kaynakça

1. Elden Kaynaklar

- Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ (1988). *Fütûhü'l-büldân*. Beyrût: Dârü'l-Mektebetü'l-Hilâl
- Cüveynî, Alaaddin Ata Melik (2013). *Tarih-i cihan güşa*. (M. Öztürk, çev.). Ankara: TTK Yay.
- el-Cüzcânî, Minhâc-i Sirâc. (2015). *Tabakât-i Nâsirî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*. (E. Göksu, çev.). Ankara: TTK yay.
- İbn Bibi. (1996). *el-Evamirü'l-Ala'îye fi'l-Umuri'l-Ala'îye* (C. 1, M. Öztürk, çev.). Ankara: Kültür Bakanlığı yay.
- Kazvinî, Hamdullah Müstevfî-yi. (2018). *Târih-i güzide* (M. Öztürk, çev.). Ankara: TTK Yay.
- Korykoslu Hayton. (2015). *Doğu ülkeleri tarihinin altın çağı* (A. T. Özcan, çev.). İstanbul: Selenge Yay.
- Moğolların gizli tarihçesi (Moğolların kırmızı kitabı) (2011). (M. L. Kaya, çev.). İstanbul: Kabalcı Yay.
- Nesevî, Muhammed b. Ahmed. (2021). *Celâleddin Hârizmşâh biyografisi* (N. Asım, çev.). Konya: Hikmetevi Yay.
- Şebânkâreî, Muhammed b. Ali b. Muhammed-i. (2021). *Mecma'u'l-ensâb hânedanlar târihi*. (F. Unan, çev.). Ankara: TTK Yay.
- Târih-i Âl-i Selçuk anonim Selçuknâme* (2014). (H. İ. Gök & F. Coşguner, çev.). Ankara: Atıf Yay.

2. Araştırma/İnceleme Eserler

- Barthold, V. V. (1990). *Moğol istilâsına kadar Türkistan*. (H. D. Yıldız, haz.). Ankara: TTK Yay.
- Demirci, M. (2022). Yassıçemen savaşına giden süreçte Alâeddin Keykubad ile Celâleddin Harezşâh arasındaki diplomatik münasebetler, elçiler ve mektuplar. *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 7(7), 18-36.
<https://doi.org/10.47702/sema.2022.21>. Erişim Tarihi: 25.12.2023.
- Gürbüz, M. (2005). *Hârizmşahlar'da devlet teşkilâtı, ekonomik ve kültürel hayat*. (Yayımlanmış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Kafesoğlu, İ. (1983). *Harezşahlar devleti tarihi (485-618/1092-1221)*. Ankara: TTK Yay.
- Özbayraktar, A. (2023). Hârem'in Müslümanlar tarafından fethi (32-93/652-712). *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 63(2), 1057-1081.
<https://doi.org/10.33171/dtcjournal.2023.63.2.7>. Erişim Tarihi: 25.12.2023.
- Roux, J. P. (2006). *Orta Asya tarih ve uygarlık*. (L. Arslan, çev.). İstanbul: Kabalcı Yay.
- Taneri, A. (1993). *Harezşahlar*. Ankara: TDV Yay.